

A „BIZALOM” FOGALMA A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJÁBAN

WEISS JÁNOS

Ha a „bizalom” szót filozófiai terminusként akarjuk használni, akkor mindenekelőtt Arisztotelész barátság-elmélete juthat az eszünkbe. Először tehát azt szeretném megnézni, hogy a barátság elemzésében hogyan jelenik meg a „bizalom”. Az *Eudemoszi etikában* Arisztotelész így fogalmaz: „Bizalom nélkül nincs szilárd barátság. A bizalom csak idővel jön meg, hiszen ki kell állnia a próbát. [...] Bizonyos idő eltelte nélkül nincs barátság, addig csak kívánják, hogy barátok legyenek, és nagyon észrevétlenül válik barátsággá az ilyen állapot.”¹ A bizalom így a barátság tartósságához kötődik. S ugyanebben az értelemben jelenik meg a *Nikomakhoszi etikában* is. „[A] barátság kialakulásának hosszú időre [...] van szüksége, s arra, hogy a barátok összeszokjanak; mert a közmondás szerint az emberek nem ismerhetik meg egymást előbb, míg azt a bizonyos mennyiségű sőt együtt el nem fogyasztják; s előbb nem fogadhatják egymást bizalmukba, s nem is lehetnek jó barátok, míg egyik a másik szemében nem lesz szeretetre méltó, s míg ennek bizonyosságát nem adja.”² A barátsághoz így hozzátartozik egyfajta tartósság, állandóság, és a „bizalom” ennek megragadására szolgál. E terminus filozófiai karrierje – ha jól látom – azzal kezdődik, hogy Augustinus Istenre vonatkoztatja: „Hála néked Istenem a tőled kapott javakért. Órizd meg most már valamennyit nekem. Így megőrzöl majd engemet és gyarapodnak és öregbednek ajándékaid, és velem leszek magam is, mert hogy legyenek, ismét csak tőled kaptam.”³ A fogalom jelentésében így egy döntő elmozdulásra került sor: az interszubjektív emberi viszonyok egyik dimenziója a transzcendencia attribútumává válik. (Ezt egyébként még a magyar fordítások is érzékeltetik, amikor bizalom helyett bizodalomról beszélnek.) A fogalom használatában így már nagyon korán föllépett egy elméleti zavar, amely megakadályozta, hogy terminusként széleskörűen elterjedjen, és beépüljön a filozófiai nyelvezetbe. Az ezzel a zavarral vívott küzdelem a leginkább Jakob Böhme erőfeszítésein érezhető, aki az *Aurora ...* című könyvének egyik helyén így ír: „Ahogy

---

¹ Arisztotelész: *Eudemoszi etika / Nagy etika*, Gondolat Kiadó, 1975. 95.

² Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, Európa Könyvkiadó, 1997. 264-265.

³ Augustinus: *Vallomások*, Gondolat Kiadó, 1982. 54.

egy mű nem ismerheti meg a maga mesterét, úgy az ember sem ragadhatja meg és ismerheti meg Istent, a maga teremtőjét; hacsak a szentlélek meg nem világítja. Ami egyedül azokkal történik meg, akik nem bíznak önmagukban, hanem a reményüket és az akaratukat egyedül Istenbe helyezik, és a Szentlélekben örvénylenek, ők osztoznak az isteni szellemenben [die sind ein Geist mit Gott].⁴ Ezt a passzust mindenekelőtt úgy értelmezném, hogy a „bizalom” fogalmát nem lehet megszemélyesíteni, és Isten szinonimájaként használni. A bizalom fogalma így kettéoszlik: az egyik oldalon áll az ember ön-bizalma, a másik oldalon pedig az Istenbe vetett bizalom. Az utóbbit Böhme az ember és Isten közös szellemének nevezi. Ehhez csak az tud föl-emelkedni, aki képes átlépni az ön-bizalmon. Azt is mondhatnánk, hogy a saját korlátoltságunk felismerése vezet el oda, hogy fölemelkedjünk Isten szellemiségébe. Egy nagyon komoly veszteségünk persze lesz: a „bizalom” szó interszubjektivitása eltűnik: a bizalom a transzcendenciához való viszonyban merül ki.⁵ Ez az előzetes áttekintés máris mutatja a fogalom belső zavarát, az interszubjektív és a vallási aspektusok összecsúszását.

* * *

Ez előtt a háttér előtt, szeretnék rápillantani arra, hogy Hegel *A szellem fenomenológiájában* hogyan használja a „bizalom” terminusát, és ezen keresztül persze a mű alapkoncepciójába is szeretnék egy bizonyos fajta betekintést adni. Induljunk ki az ész-fejezet következő megállapításából: „Egy szabad népben az ész [...] valóban megvalósult [...]”.⁶ Ezt a mondatot

---

⁴ Jacob Böhme: *Aurora oder Morgenröte im Aufgang*, 63. „Ha tehát a teremtmény akarat-szellemé az ész világosságának segítségével az önzés alapján felfogott centrumba emelkedik, miközben saját rögeszméjébe burkolózik, akkor ismételtelen eltávozik Isten világosságától. Ebben az állapotban az ördög nyitott kapukra talál benne, lakhelyeként pedig egy szépen feldíszített hajlékot nyer: az ész fényességét.” Jacob Böhme: *Christosophia, avagy a Krisztushoz vezető út*, Kairosz Kiadó, 2009. 149.

⁵ Ha az ember osztozik az isteni szellemenben, akkor ez számára egy bizonyos fajta megnyugvással fog járni. E gondolat kiindulópontját Böhme így fogalmazza meg: „Saját értelmi képességünket [...] nem tehetjük meg kiindulópontnak! Nem szabad egyedül a felszínes ész világosságával kormányoznunk életünket; még ha jó dolog is az ész, eszünk világosságának azonban mélyeséges alázatba kellene merülnie, és Isten akaratát és szellemét kellene minden kutatásunk során vezérfonalává tennie, hogy az ész világossága Isten világossága által lásson. Mert ha az ész sok mindent képes is felismerni, ne viselkedjen úgy, mintha a sajátjáról lenne szó, hanem Istennek kell tulajdonítania a dicsőséget, aki a megismerés és a bölcsesség kizárólagos birtokosa.” I.m. 155.

⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Phänomenologie des Geistes (Werke, 3. kötet)*, Suhrkamp Verlag, 1986. 266.

visszafelé is olvashatjuk: szabad az a nép, amelyben az ész megvalósult. Az ésszel a tudat olyan alakot vesz fel, amely a megvalósulásra tör, sőt az egyetlen valóság szeretne lenni. „Az ész a tudatnak az a bizonyossága, hogy ő a teljes realitás [...]”⁷ Vagy másként fogalmazva: az ész megvalósulása tesz egy népet szabaddá. Nagyjából itt vagyunk, amikor Hegelnél elindul a „bizalom” önmozgása. Ez az önmozgás három stádiumból épül fel.

(1) Nézzük tehát közelebbről az ész megvalósulásának hegeli leírását: „az ész a jelenlévő-eleven szellem, amelyben az individuum a maga *meghatározottságát* – azaz a maga általános és egyes lényegét – nemcsak kimondja és dologiságként meglévőként tudja, hanem maga ez a lényeg, amelynek meghatározottságát már el is érte.”⁸ Első hallásra ez a passzus roppant talányosnak tűnhet, de talán segít, ha figyelembe vesszük, hogy Hegel kétszer is használja a *Bestimmung* szót, és először még kurzíválja is. Azt is tudjuk, hogy a *Bestimmung* egyszerre jelent meghatározást és rendeltetést, így a fordítása roppant nehéz. Ezek után azt mondhatjuk, hogy az ész megvalósulása azt jelenti, hogy a meghatározottság egyúttal rendeltetéssé is válik, egy reális-élő rendeltetéssé. E passzus jelentését pedig a következő mondat világítja meg: „Az ókor legbölcsebb férfúi ezért úgy gondolták, *hogy a bölcsesség és az erény abban áll, hogy a népünk erkölcsisége szerint élünk.*”⁹ Ez lenne az ész megvalósulása: a bölcsességnek életformává kell válnia. És mivel ebben az esetben a különös és az általános egybeesik, eljutottunk az emberi boldogsághoz. Ez a *Fenomenológiának* egy olyan pontja, amelyen a mű akár véget is érhetne. Mit lehetne még elérni, miután az ész a népben megvalósult és az individuális boldogság is realitássá vált? Hegel ebből a kényes helyzetből a következő megfontolással próbál kitörni: „Az öntudat azonban ebből a boldogságból, a maga rendeltetésének eléréséből [...] kilépett vagy még el sem érte el azt; mert mindkettőt egyszerre lehet állítani.”¹⁰ Tudjuk, ha Hegel így beszél, akkor mindig a magában való és a magáért való különbségére gondol. „Az észnek *ebből a boldogságból ki kell lépnie*; mert egy szabad nép élete csak *magában valóan* vagy közvetlenül a *reális erkölcsiség* [...]; és ezzel ez az általános szellem maga is egy egyes, az erkölcsök és a törvények egésze, egy meghatározott erkölcsi szubsztancia, amely csak a magasabb mozzanatokban, vagyis a *lényegről szóló tudatban*, veti le a maga korlátozottságát, és csak ebben a felismerésben találja meg az abszolút igazságot, és nem köz-

---

⁷ I.m. 179.

⁸ I.m. 266.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

vetlenül a maga létében [...]”¹¹ Ez az a kontextus, amelyben Hegel bevezeti a „bizalom” kifejezését. És ahogy várható is, a kontextus erősen rányomja a bélyegét e kifejezés értelmére. „Továbbá ezért az egyes tudat, ahogy közvetlenül a maga egzisztenciájában, egy népen belül a reális erkölcsiséggel rendelkezik, egy szolid bizalom, melynek a számára a szellem nem oldódott fel a maga absztrakt mozzanataiban, és amely így nem is tudja magát *egy önmaga számára való egyediségnek*.”¹² A szolid bizalom (gediegenes Vertrauen) így annak az ellentéte, hogy az egyes egy önmaga számára való egyediség; a „bizalom” pedig azt jelenti, hogy az egyes föloldódik, beleágyazódik a népbe vagy a reális erkölcsiségbe. Az benyomásunk, hogy Hegel visszatér a bizalom arisztotelészi interszjektív értelmezéséhez, és ez alapjában véve helytálló is, csakhogy közben az interszjektivitás értelme némileg átalakult. Ennek az átalakulásnak a mintája kétségtelenül Schillertől származik. *A levelek az ember esztétikai neveléséről* című művében Schiller az egyes és az egész viszonyát állítja középpontba, és ennek megragadására a reprezentáció fogalmát vezeti be. Az ókori ember még reprezentálhatta a maga népét, és ebben az értelemben egy volt vele; a modern ember viszont – a munkamegosztás következtében – már nem képes ilyen reprezentációra; az egyedisége vagy a partikularitása hangsúlyos lesz.¹³ Hegel a sikeres reprezentáció helyett vezeti be a „szolid bizalom” kifejezést. De nézzük, hogyan vész el ez a szolid bizalom? Ami Schillernél a munkamegosztás következménye volt, azt most a szellem spekulatív előrelépése kényszeríti ki. „De ha [az egyes tudat] eljutott ehhez a gondolathoz, ahogy el is kell jutnia hozzá, akkor elveszti a szellemmel való *közvetlen* egységét, vagyis a benne való *létét*, a bizalmát; [az egyes tudat] most önmagában *izolálva* válik önmaga számára lényeggé, és már nincs köze az általános szellemhez.”¹⁴ (Ebben a mondatban találkozhatunk a „bizalom” szinte definíció-szerű meghatározásával: a bizalom a szellemben való lét.) Ebből a benneletről az egyes tudat visszazuhan önmagába, és ezzel együtt izolálódik is: úgy tűnik, ezzel egyúttal a szellemből is kiléptünk. És ez így is lenne, ha a szellem kizárólag a népet vagy a reális erkölcsiséget jelentené. (Ezen a ponton a szellem jelentése, ha nem is összekuszálódik, de egy nehezen áttekinthető komplexitássá válik.)¹⁵ Ezzel az átlépéssel a népbe való beágyazás és a konkrét erkölcsiség

---

¹¹ I.m. 267.

¹² Uo.

¹³ Friedrich Schiller: *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, Philipp Reclam jun. 1976. 18–20.

¹⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, i.k. 267.

¹⁵ Ezzel itt nem tudok részletesebben foglalkozni, csak utalni szeretnék Michael Quante kitűnő tanulmányára: *Az elismerés, mint A szellem fenomenológiájának ontológiai princípiuma*, In. *Kellék* 2007. 33–34. 175–190.

is egy múltbeli alakzattá süllyed le. Hegel egy pillanatig még megpróbálkozik azzal, hogy a „bizalmat” mint tovább-mozgó fogalmat megtartsa. „Az öntudat eme egyediségének mozzanata ugyan maga is benne van az általános szellemben, de csak mint elmúló nagyság, amely – mint ahogy önmaga számára föllép – benne közvetlenül feloldódik, és csak mint bizalom jut el a tudathoz. Amennyiben ily módon fixálódik – és minden egyes mozzanatnak [...] magának is el kell jutnia addig, hogy lényegként jelenítse meg önmagát – az individuum szembe kerül a törvényekkel és az erkölcsökkel [...]”.¹⁶ De mit jelent ez a szembekerülés? A *kereszténység szelleme és sorsa* című ifjúkori írásban ezen a ponton jelenik meg a kereszténység és a zsidóság ellentéte.¹⁷ A zsidóságban a szembekerülés alávetést jelent, önkéntes alárendelődést. A kereszténység viszont erre a szituációra kritikai választ kínál: a holt törvényekkel egy életre-keltéssel szegül szembe, vagyis megpróbálja visszaemelni őket (a törvényeket) az emberi moralitásba. És mi történik eközben a bizalommal? A bizalom privatizálódik, már csak a tudatra vonatkozik, és így önbizalom lesz belőle. A görögség felbomlását követően az individuális tudat elveszti a maga beágyazottságát, boldogtalan lesz, de önbizalmában megerősödve folytatja a maga útját. Az önbizalom feltétele így a boldogság elvesztése. Ezzel együtt a tudat célja is világos lett: a boldogság állapotát, mint magáért valót kell helyreállítani, az egyes tudatnak újra be kell ágyazódnia a szellembe, most, miután végigment a meghasonlás egész folyamatán.¹⁸

(2) A „bizalom” szó második jelentése a szellem-fejezet alapján körvonalazható. „Az ész szellem, amennyiben azt a bizonyosságot, hogy ő a teljes realitás, az igazsággá emelte, és maga magának, mint a maga világának, és a világnak mint önmagának tudatában van.”¹⁹ A szellemen megjelenik a világra való utalás: az észből vagy a tudatból a világgá való kiszélesítéssel megyünk át a szellembe. „A *magában és magáért való* lény azonban, amely önmagát mint tudatot valóságosan és önmagát önmaga számára elképzeli, a *szellem*.”²⁰ Ezt a mondatot is visszafelé kell olvasnunk: a szellem a magában és magáért való lény, aminek viszont két aspektusa van: a szellem egyrészt mint

---

¹⁶ I.m. 267.

¹⁷ „Természetesen nem lehet elhallgatni, hogy Hegel eme szövegében igazolatlan antiszemita vonások jutnak kifejezésre [...]” Lásd Markus Enders / Rolf Kühn: *„Im Anfang war der Logos ...”. Studien zur Rezeptionsgeschichte des Johannesprologs von der Antike bis zur Gegenwart*, Herder Verlag, 2011. 207.

¹⁸ Azt is tudjuk, hogy a meghasonlást (Entzweiung) fogalmát Schiller vezette be a diskurzusba, és a fiatal Hegel *A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége* című művében ehhez kötötte a filozófiai lehetőség-feltételét. A most elemzett koncepciója fényében ezt minden bizonnyal leszűkítésnek tartanám.

¹⁹ I.m. 324.

²⁰ I.m. 325.

tudat valóságos, és másrészt a szellem az önmagáról alkotott tudat. A szellemnek mindig ez a két aspektusa van, amelyek különböző formákban lépnek fel: „a szellem az *erkölcsi valóság*”²¹ De ebben az esetben nem a két pólus abszolút azonosságáról van szó. „A [szellem] a valóságos tudat *önmaga-léte*, amellyel ő – vagy pontosabban ő önmagával mint tárgyiasan valóságos *világ* – szembelep [...].”²² Hegel szeretne fenntartani egy differenciált azonosságot, miközben újra és újra az egységességet is sugallja: „A szellem így az önmagát hordozó abszolút reális lényeg.”²³ A kérdés az, hogy ebben a fogalmi konstrukcióban milyen helye van a bizalomnak? De mielőtt erre válaszolnánk, azt kell mondanunk, hogy a bizalom az azonosságnak és a nem-azonosságnak ezt a feszültségpontját van hivatva megjelölni. Hegel biztosan nem riadna vissza attól, hogy a bizalmat az azonosság és a nem-azonosság azonosságának nevezze. Most már megnézhetjük, hogy Hegel a szellem-fejezetben milyen meghatározást ad a „bizalom” fogalmára. „Az öntudat a népen belül az általánostól csak a különösségig és nem az egyes individualitásig megy le [...].”²⁴ Most lehet látni, hogy ennek a szellem-értelmezésnek az az ára, hogy a valóságos erkölcsiségben már nem találkozhatunk az egyes individualitással, hanem csak a különőssel. Az egyes individualitás tevékenységében ugyanis mindig van egy „negatív valóság”. A „bizalom” kialakulásának feltétele, az egyedi individualításban lévő negativisztikus mag eltűnjön. Így tulajdonképpen egy olyan meghatározáshoz jutunk, amely messzemenően összhangban áll Jacob Böhme értelmezésével, aki szembeállította egymással az ön-bizalmat és a bizalmat. Ilyen körülmények között beszélhetünk a bizalomról. Hegel ezt így írja le: a különösségeként megjelenő öntudat cselekedeteinek alapjául szolgál a „biztos bizalom az egészhez”.²⁵ Látjuk, hogy szükségünk volt még egy fogalomra, a cselekvésre: a bizalom a különösség státuszában lévő öntudat cselekvésének alapvető feltétele. A cselekvés fogalmának értelmezésébe ezúttal nem akarok belemenni, hanem csak az alapjelentését akarom megadni: a cselekvésben valósul meg az individualitás (a szó legátfogóbb értelmében), és ebből következően reflektált lesz, vagyis önmaga a maga tárgyává válik.²⁶ És ezután következik a bizalom tisztán formális meghatározása: a bizalomba semmi idegen, semmi félelem és semmi idegenség sem keveredik”²⁷ Egy későbbi helyen

---

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ I.m. 347.

²⁵ Uo.

²⁶ I.m. 240.

²⁷ I.m. 347.

Hegel így ír: „Akiben megbízom, annak az *önmagában való bizonyossága*, az én *önmagamban való bizonyossága*; én a magam számára a valóságot ismerem föl benne, úgy hogy ő ezt elismeri és ez számára a cél és a lényeg.”²⁸ Itt úgy tűnik, mintha a „bizalom” jelentése az elismerés egy speciális fogalmához közeledne: a fivér és a nővér egymáshoz való viszonyához. „A nem kevert viszony a *fivér* és a *nővér* között alakul ki. Ugyanaz a vér jutott bennük *nyugalomra* és *egyensúlyra*. Ezért nem kívánják egymást, és ezért nem adták egymásnak és nem is kapták egymástól a magáért-valóságot, hanem egymással szemben szabad individualítások.”²⁹ Később ezt Hegel valóban egy elismerési viszonyként definiálja: „A fivér a nővér számára az általában vett nyugodt azonos lény; annak elismerése benne tiszta és keveredés nélküli, természetes viszonyulással.”³⁰ (Emlékezzünk: „ha valakiben megbízom, akkor annak az *önmagában való bizonyossága*, az én *önmagamban való bizonyossága* [...]”).³¹ Majd ennek végső pregnáns megfogalmazása így szól: „*az egyedi önmaga-létben az elismerő és az elismert mozzanat a maga jogához juthat, mert össze van kötve a vér egyensúlyával és a vágy nélküli viszonnal.*”³²

(3) A „bizalom” harmadik alakzata a *Fenomenológiában* a valláshoz kötődik, pontosabban a vallás kontextusában kapja meg a maga jelentését. „Az erkölcsi szellem vallása a szellem fölülemelkedése a maga valóságán, a *maga igazságából* való visszamenés *az önmagára vonatkozó tudásba.*”³³ Ha egy kicsit leegyszerűsítjük ezt a mondatot, akkor azt mondhatjuk, hogy miután a szellem eljutott az erkölcsiséghez, vagyis a közösségi léthez, még egyszer vissza kell lépnie egy bizonyos tudásba. A vallás így nem más, mint a szellem tudás-alakzata, amennyiben túl vagyunk az erkölcsiségen, vagyis a közösségi léten. Ezt Hegel maga így magyarázza: „Amennyiben az erkölcsi nép a maga szubsztanciájából való közvetlen egységben él, és az öntudat tiszta egvediségének princípiumával benne nem rendelkezik, úgy a vallása a maga kiteljesedésében csak a *fennállásától való elválásztásban* lép fel.”³⁴ Az erkölcsi szubsztancia valósága még arra épül, hogy az öntudat mozgásával szemben valamiféle

---

²⁸ I.m. 405.

²⁹ I.m. 336.

³⁰ I.m. 337.

³¹ I.m. 405.

³² I.m. 337-338. Emlékezzünk: „ha valakiben megbízom, akkor annak az *önmagában való bizonyossága*, az én *önmagamban való bizonyossága* [...]”).³² Majd ennek végső pregnáns megfogalmazása így szól: „*az egyedi önmaga-létben az elismerő és az elismert mozzanat a maga jogához juthat, mert össze van kötve a vér egyensúlyával és a vágy nélküli viszonnal.*” I.m. 405. és 337-338.

³³ I.m. 513.

³⁴ Uo.

változhatatlanságot képvisel, és az öntudat a szilárd bizalomból még nem vonult vissza önmagába. A vallás így egyidejűleg az erkölcsiségre jellemző bizalom felfüggesztését jelenti. (Egy olyan állapotról van szó, amelyben az egyes még elégedett a maga létezettségének korlátozottságával, és még fogalma sincs a maga szabad önmaga-létéről.) A vallás azonban nem egyszerűen a bizalom megszüntetését jelenti, hanem annak sajátos újrafogalmazását is.³⁵ „De ez a nyugodt közvetlen bizalom a szubsztanciában az *önmagához* való bizalomba és az *önmagával való bizonyosságba* húzódik vissza.”³⁶ A vallás így akkor lép fel, amikor a bizalom már nem a szubsztanciára (az erkölcsiségre) vonatkozik, hanem az individuálisan létező egyes emberre. Ebben a tekintetben Hegel nem lát különbséget a zsidó és a keresztény vallás között: a különbség csak annyi, hogy a zsidóságban az egyes ember szolgál, a kereszténységben viszont szabad. A folytatásból azonban az derül ki, hogy ezt Hegel mégsem egészen így gondolja: a vallás nem egyszerűen maga mögött hagyja az erkölcsiséget, hanem sajátosan újrafogalmazza azt. „A szellemnek ez az önmagában való egyszerű bizonyossága a kétértelműség, a nyugodt fennállás és a szilárd igazság, és ezzel együtt úgy tűnik, hogy az abszolút nyugtalanság és az erkölcsiség elmúlása.”³⁷ Igen, az eddigiek alapján nagyjából itt tartunk. De most következik egy fordulat a hegeli gondolatmenetben, amely tulajdonképpen helyreállítja a folytonosságot. „Ez azonban átcsap az utóbbiba [...]”: a szellem egyszerű bizonyossága átcsap az erkölcsiségbe.³⁸ Hegel gondolatmenete mindig úgy tesz, mintha csak leírná a szellem mozgását, és mintha nem is önmában megálló operációkról lenne szó. De amit Hegel mondani akar, az talán úgy értelmezhető, hogy a vallás maga is erkölcsiség-teremtő lehet. „Mert az erkölcsi szellem igazsága először is csak az a szubsztanciális lényeg és bizalom, amelyben az önmaga-lét csak szabad egyediségnek tudja önmagát, és amely ezért a bensőségességben vagy az önmaga-lét szabaddá válásában tönkremegy.”³⁹ Vagy könnyen variálva a gondolatot: „Amennyiben a bizalom megtörik, a nép szubsztanciája megbicsaklik, és a szellem, amely a változékonny extremítások közepe volt, az önmagát megragadó lényeg extremításaként lép előtérbe.”⁴⁰ A szellem így elveszti a maga világát; és ezért mély szomorúság tölti el, mintegy gyászolja a maga világának elvesztését.⁴¹ De

---

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ I.m. 513-514.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

ezután még nem a vallás következik, hanem a művészet, vagy, ahogy Hegel nevezi *A szellem fenomenológiájában* a művészetvallás. A művészetvallásról szóló fejezet ezzel a felütéssel kezdődik: „A szellem a maga alakját, amelyben a maga tudata számára van, fölemelte magába a tudat formájába, és egy ilyent önmaga számára létrehoz.”⁴² A művészet így a szellem világ-vesztésének állapotában lép fel. Vagy a másik oldalról tekintve: a művészet segíti át a szellemet a maga világ-vesztésének krízisének. Itt tehát nem a bizalomról van szó, hanem a bizalom hiányának feldolgozásáról. E hiány feldolgozása azt az alakot ölti, hogy a tudat így őrzi a világ emlékét. A művészetben Hegelnél a szellem a *szubsztancia* formájából a *szubjektum* formájába lépett át; ez azt jelenti, hogy a szellem ebben az esetben tevékeny, vagyis maga hozza létre a maga formáját.⁴³ A szellem ilyen alakváltozásával együtt a „bizalom” elveszti a maga jelentését: a művészet így a szellem krízis-állapotához kötődik.⁴⁴ Azt váránk tehát, hogy a vallás fogja visszaállítani a „bizalom” jelentését. A vallás hegeli elméletében a kereszténység kitüntetett szerepet kap. Tudjuk, hogy a *Fenomenológiában* Hegel nem írta le a „kereszténység” szót, helyette a „nyilvánvaló vallásról” [offenbare Religion-ról] beszélt. „Az abszolút vallás a nyilvánvaló vallás, az a vallás, amelynek tartalma, kiteljesülése saját maga, ám egyben az a vallás, amelyet *kinyilatkoztatottnak* nevezünk, értve ezen [...] azt, hogy Istentől kinyilatkoztatott, hogy benne Isten adja az ember tudtára, hogy ő, az Isten, micsoda [...]”⁴⁵ Hegel számára a kereszténység értelmezésének alapidokumentuma mindig a *János Evangélium* prologusa maradt;⁴⁶ ennek értelmében lehet a *Fenomenológia* megfelelő helyeit is értelmezni. Ezt a meghatározást: „*az önmaga-lét az abszolút lény*”⁴⁷ Hegel néhány oldallal később így értelmezi: „Az isteni lény emberré válása, vagyis az, hogy lényegileg és közvetlenül az öntudat alakjával rendelkezik, az abszolút vallás egyszerű tartalma.”⁴⁸ A logos testté válása azonban nem a „bizalom”, hanem a „megbékülés” terminusával ragadható meg. *A kereszténység szelleme és sorsa* című korai esszéjében egy hosszabb elemzés után a *Máté Evangé-*

---

⁴² I.m. 512.

⁴³ I.m. 545. Ezt Hegel így is kifejezi: „az isteni lény emberré válása” – ami a János evangélium prologusára, és annak hegeli értelmezésére utal. Lásd a *Der Geist des Christentums und sein Schicksal* című tanulmányt.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Vallásfilozófiai előadások*, Atlantisz Kiadó, 2000. 230.

⁴⁶ Erre hívta fel a figyelmet a következő könyv: Markus Enders / Rolf Kühn: *„Im Anfang war der Logos ...”*, i.k. 206. skk.o.

⁴⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, i.k. 545.

⁴⁸ I.m. 552.

liumnak ezt a versét idézi: „Mert az embernek fia azért jött, hogy megtartsa, ami elveszett vala.”⁴⁹ Erről mondja Hegel: „Ezzel közvetlen kapcsolatban van [...] a megbékülés, a meghasonlás megszüntetésének parancsa, az egyesülésre való felszólítás; ez az egység Isten szemlélete, hogy olyanná váljunk, mint a gyerekek.”⁵⁰ Itt természetesen már nem foghatok bele a „megbékülés” elméletének fölvázolásába; csak azt akartam megmutatni, hogy a „bizalom” fogalma maga is határokba ütközik, miközben a „bizalom” fogalma átmegy a megbékülésbe. És a „megbékülés” a Fenomenológiában nem is a vallásban teljesedik be: a vallásban csak elképzeljük az isteni lénynek a másikkal (a gonosszal) való kibékülését.⁵¹ Ennek a „megbékülésnek” a filozófiában is le kell játszódnia: a vallási megbékülésnek át kell mennie a tudatnak az öntudattal való kiegyezésébe. A tudatnak már mindig is öntudatnak kell lennie: ezzel feloldódik a szellemet végigkísérő belső feszültség.⁵²

* * *

Elemzésem eredményei a következő három tézisben összegezhetők: (1) Hegel ragaszkodik a „bizalom” fogalmának interszjektív alapjelentéséhez, habár azt (Schiller nyomán) az egyes tudat és az egész viszonyává értelmezi át. (2) A „bizalom” valláselméleti értelmét egyszerre föntartja és elveti: a megbékülés fogalmába való átmenettel. (3) Így a „bizalom” egy olyan dialektikája körvonalazódik, amely teljesen sajátos képletet követ, és aligha illeszthető be a hegeli dialektika bármiféle sémájába. (Habár ezt az utóbbi tézist részletesebben ki kellett volna fejtenem.)

---

⁴⁹ Máté 18,11. Károli Gáspár fordítása.

⁵⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Der Geist des Christentums und sein Schicksal*, i.k. 315.

⁵¹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, i.k. 567.

⁵² I.m. 579.